Азәрбайчан ССР
сияси вә элми билнкләри интишар этдирән
чәмиййәт

Чәмиййәтин һәгиги үзвү
Т. КАМАЛ

АББАС СӘҺҺӘТ

1948-чи илдә
Бакыда охунмуш мүһазирә

Бакы—1948

АЗӘРБАИЧАН ССР
СИЯСИ вә ЭЛМИ БИЛИКЛӘРИ ИНТИШАР ЭТДИРӘН
ЧӘМИЙЙӘТ

Чәмиййәтин һәгиги үзвү
Т. КАМАЛ

АББАС СӘҺҺӘТ

1948-чи илдә
Бакыда охунмуш мүһазирә

40228 б

Бакы— 1948

1948-чи илин 11 ноябрында өлүмүнүн 30 иллийи тамам олан Аббас Сәһһәт XX әср Азәрбайҹан әдәбийятынын көркәмли сималарындандыр. Азәрбайҹанда романтизм мәктәбинә мәнсуб олан Сәһһәт, бир сыра тарихи мәһдудиййәтләринә бахмаяраг, өз ярадычылығында бу әдәби ҹәрәянын габагҹыл, мүтәрәгги мейлләрини экс этдирмишдир. Шаир, буржуа-мүлкәдар зүлмүнүн, ҹәһаләтин һөкм сүрдүйү бир заманда э'тираз сәсини учалдараг, ҹәмиййәтдәки һагсызлыглары, иҹтимаи хәстәликләри тәнгид эдир, халгын көзүнү ачмаға чалышыр, мәдәниййәтин тәрәггиси йолунда фәалиййәт көстәрирди.

А. Сәһһәт рус әдәбийятынын көзәл хүсусиййәтләрини әдәбийятымызда яймаға чалышан мүгтәдир мүәллифләрдән олмушдур. О, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Островски, Горки кими мәшһур язычыларын әсәрләриндән этдийи тәрҹүмәләрилә Азәрбайҹанда рус әдәбийятынын габагҹыл фикирләрини интишар этдирмиш, Азәрбайҹан халгыны һәлә ингилабдан әввәл бу әдәбийятын ән көркәмли сималары илә таныш этмишдир.

Бугүн Ленин—Сталин милли сиясәти нәтиҹәсиндә өз әдәби ирсини лайигинҹә гиймәтләндирмәк имканы әлдә эдән Азәрбайҹан халгы шаир Аббас Сәһһәтин әдәби ирсини дә бөйүк бир мәһәббәтлә өйрәнмәкдәдир.

☆

Мирзә Аббасгулу Меһдизадә Молла Аббас Әли оғлу Сәһһәт 1874-ҹү илдә Шамахынын «Сарыторпаг» мәһәлләсиндә анадан олмушдур. Атасы Молла Аббас Әли мәктәбдарлыг вә моллалыг эдәрмиш. О, әдәбийятла да марагланыр вә «Әтшан» тәхәллүсү илә шеирләр язырмыш.

А. Сәһһәт ортаәср схоластикасы вә ислам дининин тәләбләринә боюн әйән мүтәәссиб руһани аиләсиндә көз ачыб бөйүмүш вә бу аилә тәрбийәсинин она чох мәнфи тә'сири олмушдур. О заман Шамахыда ачылмыш ени үсуллу мәктәбләрә дахил ола билмәйән Сәһһәт илк тәһсилини атасынын ачмыш олдуғу көһнә үсуллу мәктәбдә алыр, бурада әрәб-фарс дилләрини өйрәнир вә классик Иран әдәбийяты илә таныш олур. Шамахыда Сейид Әзим Ширвани, Мирзә Нәсруллаһ Баһар кими көркәмли шаирләрин ярадычылығы илә гүввәтләнән классик шеир ҹәрәянынын тә'сири алтында А. Сәһһәт дә язычылыға,

мүасирләри Ә. Сабир, М. Һади, А. Шаиг кими, классик шеир тәрзиндә яздығы әсәрләрлә башламышдыр. Сабир вә Тәррaһла бирликдә «бәдиһәкулуг» этмәләри, гәзәл вә гәсидә языб охумалары һаггында вердийи мә'луматдан вә әдәбийятчы Ф. Көчәрлийә көндәрдийи мәктубдан мә'лум олдуғу кими, Сәһһәт 1905-чи илә гәдәр ялныз гәзәл, гәсидә, мәрсийә шәклиндә әсәрләр язмышдыр. Бу әсәрләриндә башлыча олараг, мәһәббәт, күл, бүлбүл, мей кими мотивләрдән бәһс эдән шаир, сонралар ярадычылығынын бу илләрини «гәфләт» адландырмышдыр.

1894-чү илдә Сәһһәт атасынын тә'кидилә Мәшһәдә руһани тәһсили алмаға кедир. Тезликлә дин элмләринин чүрүклүйүнү анлаян шаир, орадакы тәһсилини ярымчыг бурахыб һәмин илин ахырларында Теһранда «Мәдрәсәйи-низамиййәйи-Насириййә» адлы мәктәбә дахил олур.

1898-чи илдә Сәһһәт, мәшһур Иран шаирләри Сә'ди вә Һафизин түрбәләрини зиярәт этмәк мәгсәдилә Шираза кедир. Шаирин «Шейх Сә'ди» вә «Хачә Һафиз» адлы мәнзумәләри онун сәфәрдән алдығы тә'сир вә интибалары экс этдирир.

Сәһһәт 1900-чү илдә, алты иллик тәһсилдән сонра, «Мәдрәсәйи-низамиййәйи-Насириййәни» битириб докторлуг диплому алыр. Һәмин илдә о, Гашгай ханы Зәрғамүс-Сәлтәнәнин сарай һәкими тә'йин олунур. Сәһһәт бурада бир илә яхын һәкимлик эдир.

Иранда икән Мәшһәд, Теһран, Шираз вә Исфәһан кими шәһәрләри кәзмиш олан шаир, феодал-патриархал һәятын чәрчивәләри ичәрисинә сыхылмыш вә күндән-күнә тәнәззүл эдән Иранын ағыр ичтимаи вә мәдәни вәзиййәтилә яхындан таныш олур. Сонралар, Шамахы реални мәктәбиндә дәрс дедийи заман, шаирин тез-тез Иранын керилийи вә мәдәниййәтсизлийиндән, орадаки вәһши чәза тәдбирләриндән бәһс этмәси бу һисләр илә әлагәдар иди.

Едди иллик тәһсил вә сәяһәтдән сонра, Сәһһәт 1901-чи илдә Шамахыя гайыдыр. Көһнә зеһниййәт вә әски һәят тәрзини мүдафиә эдән, Сейид Әзимләри тәкфир вә тәһдид эдиб, Сабирләри вәрәмләдән Шамахы мүртәчеләри, вәтәнинә бөйүк арзуларла дөнән шаири һәгарәтлә гаршылайыр. Ахундлуғу бурахыб һәким олмасы, әммамәни «шапка» илә, әбаны мәдәни кейимлә әвәз этмәси Шамахы мүһафизәкарларыны һиддәтләндирмиш, она гаршы дүшмән бир мүнасибәт яратмышды. Одур ки, шаир бу заман чох ағыр күнләр кечирмәли олур.

Сәһһәтин бөйүк ингилабчы-сатирик Сабирлә вә Шамахы зиялыларындан олан Насеһ, Тәррaһ вә Һ. Й. Вейсовла яхынлығы бу замана тәсадүф эдир. Шаирин «Һоп-һопнамәйә» яздығы тәрчүмейи-һалда дейилир ки, Сабир «1901-чи илдә ики нәфәр өзүнә һәммәсләк шаир вә мүсаһиб тапыр: Аббас Сәһһәт вә Мәһәммәд Тәррaһ илә таныш олур. Бикар вахтларда бир ерә чәм олуб бәдиһәкулуг вә фарси-түрки гәсидә вә гәзәл охумагла имрари-вахт эдәрләрмиш».

Бу замандан э'тибарән А. Сәһһәт Шамахынын мәдәни-маариф ишләринин ән фәал иштиракчыларындан бири олур.

☆

Биринчи рус ингилабына гәдәр ярадычылығында ахтарыш дөврү кечирән А. Сәһһәт 1905-чи илин әввәлләриндә ени әдәбийятын сәчиййә вә мәгсәдләрини әсаслы сурәтдә мүәййәнләшдирмәйә, онун кәләчәк инкишаф йолуну, мәзмун вә мәфкурә истигамәтини айдынлашдырмаға чалышыр. 1905-чи илдә Сәһһәт «Һәят» гәзетиндә ени дөврүн ше'ри һаггында өз гәнаәтләрини экс этдирән «Ени шеир нечә олмалыдыр?» адлы мәгаләсини дәрч этдирир. Бу, Сәһһәтин мәтбуатда илк чыхышы иди. «Әдәбийятымызын ислаһы» мәгсәдилә язылан бу мәгаләдә мүәллиф, «гәдди сәрв ағачына, үзү ая, киприйи оха, гашы яя» бәнзәдән, охучуда «кәсаләт һисси» оядан гәзәл-гәсидә әдәбийятыны тәнгид эдәрәк, бу мүбалиғәләри, мәчазлары сәнәт үчүн файдасыз һесаб эдир. Сәһһәтә көрә шеир—сәнәт «инсана мә'рифәт вә ибрәт дәрси вермәли», шаир «язы яздығы вахт һәр шейдән мүгәддәм һәята табе олмалыдыр». Сәнәт гаршысында мүәййән ичтимаи тәләбләр гоян Сәһһәт реал тәбиәт мәнзәрәләринин, инсанын һисләринә тә'сир эдән тәбиәт лөвһәләринин ярадылмасына да хүсуси диггәт верирди. О белә тәбиәт лөвһәләри, пейзажлар яратмагла, охучуда саф, тәбии һисләр оятмаға чалышырды.

1905-чи ил биринчи рус ингилабы чох сүр'әтлә Русиянын учгар өлкәләринин һүдудларыны ашды. «Октябр сияси тә'тили, һәтта ән узаг районлара гәдәр, демәк олар бүтүн өлкәни вә ән керидә галмыш тәбәгәләрә гәдәр, демәк олар бүтүн фәһләләри бүрүйәрәк, үмум Русия тә'тили олду» («ҮИК(б)П Тарихинин гыса курсу», Бакы, 1946, сәһ. 78—79). Русия ингилабынын тә'сирилә «1905-чи илдә Загафгазияда, хүсусилә Күрчүстан вә Азәрбайчанда, зәһмәткешләрин бир сыра бөйүк ингилаби чыхышлары олду. Бу чыхышлар билавасигә Сталин йолдашын рәһбәрлийилә һазырланмышды.

Бакы пролетариаты фәһләләрин күтләви чыхышларыны, нүмайиш вә тә'тилләрини тәшкил этмәк, гошун вә полислә силаһлы тоггушмалара кетмәк йолу илә чара, буржуазияя вә мүлкәдарлара гаршы амансыз мүбаризә апарырды». (М. Ч. Бағыров —«Бакы вә Азәрбайчан болшевик тәшкилатынын тарихиндән», Бакы, 1944, сәһ. 47—48).

Чаризмин сияси вә мә'нәви әсасларыны сарсыдан, Русиянын вә һабелә бүтүн мүстәмләкә өлкәләрин халглары үчүн ичтимаи-сияси һәятда фәал иштирак этмәк имканы ярадан 1905-чи ил рус ингилабы А. Сәһһәтин дүнябахышынын инкишафына, фикри тәкамүлүнә дәрин, мүсбәт тә'сирләр көстәрир. Бу заман Сәһһәт чаризмин ингилаби һәрәкаты боғмаг үчүн төрәтдийи эрмәни—мүсәлман гырғынынын Шамахыя сирайәт этмәсинин гаршысыны алмагда фәалиййәт көстәрир, 1907-чи илдә Шамахыда китабхана тәшкили ишиндә яхындан чалышыр, реални мәктәбин тә'сисинә көмәк эдир.

Ингилаб Азәрбайчан халгынын мә'нәви һәятына, әдәбиййатына чох гүввәтли бир тә'сир көстәрмиш, мәфкурәви бир интибаһ яратмышды. Бу заман Азәрбайчан әдәбиййатында, Мирзә Фәтәли Ахундовла башланан реализм әдәби мәктәбинин ән'әнәләри гүввәтләнәрәк, даһа йүксәк бир мәрһәләйә галхыр вә беләликлә дә дөврүн мүтәрәгги фикирләрини әкс етдирән ингилаби-демократик әдәбиййат яранырды. Ә. Сабир, Ә. Һагвердиев, Ә. Нәзми, М. С. Ордубади, Ә. Гәмкүсар кими реалистләр бөйүк ингилабчы-демократ Ч. Мәммәдгулузадәнин рәһбәрлийи илә нәшр олунан «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси әтрафында топланмышдылар. Бу язычылар патриархал-феодал варлығына, истисмарчы синифләрә, дин вә мөвһумата, чәһаләт вә хурафата гаршы чыхыр, кечмиш һәятын мәнфиликләринә гаршы атәш ачырдылар.

Ингилабын гызғын дөврүндә Бакыда ингилаби мәтбуатын әсасы гоюлур. «Сталин йолдашын тәшәббүсү илә 1906-чы илин апрел айындан болшевикләрин «Бакински рабочи» гәзети нәшр олунмаға башлайыр. 1906-чы ил май айынын 26-дан Азәрбайчан вә эрмәни дилләриндә «Гоч-Дә'вәт» адлы башга бир болшевик гәзети чыхмаға башлайыр» (М. Ч. Бағыров—«Бакы вә Азәрбайчан болшевик тәшкилатынын тарихиндән», Бакы, 1944, сәһ. 47—48). Даһа сонра «Бакински пролетари», «Йолдаш», «Тәкамүл» кими ингилаби мәтбуат органлары да нәшр олунур.

Ингилабын ятардығы ени шәраит, өз ағалығыны итирмәк тәһлүкәси гаршысында дуран ерли буржуазияны да мәфкурә чәбһәсиндә өз хәтти-һәрәкәтини дәйишмәйә мәчбур этди. Бу заман ерли буржуазия өз сияси вәзиййәтилә уйғун олараг «Сәнәт сәнәт үчүндүр» принсипинә әсасланан әксингилаби бир әдәбиййат, өзүнүн сияси-ичтимаи-әдәби мәфкурәсини тәблиғ эдән «Һәят», «Фүюзат» кими панисламист вә пантүркист органлар ятратмаға башлайыр.

Беләликлә, XX әсрдә «ингилаби демократия илә буржуа-мүлкәдар иртичасы арасындакы мүбаризә, әдәбиййатда «Молла Нәсрәддин» илә «Фүюзат», тәнгиди реализм илә мүртәче романтизм арасындакы мүбаризә шәклиндә ин'икас этди» (М. Ибраһимов—«Бөйүк демократ», Бакы, 1939, сәһ. 123).

Лакин Сәһһәт нә «Молла Нәсрәддинин» вә нә дә «фүюзатчыларын» йолу илә кедирди. О, «молланәсрәддинчи» ола билмәзди, она көрә ки, Сәһһәтин ярадычылыг услубу мәчмуәнин юмор-сатира услубундан узаг иди. Сәһһәт өз тәбиәти э'тибарилә, һадисәләрә мүнасибәт вә тәсвир усулу чәһәтиндән романтик иди. О, мәфкурә вә мәгсәдләри э'тибарилә реалистләрә яхын олса да, ярадычылығында романтизмә хас олан чошғунлуг, эһтирас, хәял, хитаб, риторика, һисс үстүнлүйү гүввәтли иди.

Сәһһәт «фүюзатчы» да ола билмәзди, она көрә ки, «Фүюзат»ла онун арасында дәрин бир мәфкурә, мәгсәд айрылығы вар иди. Ерли буржуазиянын мүртәче, әксингилабчы фикирләрини тәблиғ эдән «фүюзатчыларын» әксинә олараг, Сәһһәт һаким синфин төрәтдийи рәзаләтләрә вә истибдад усул-идарәсинә гаршы э'тиразлар эдәрәк, мүтәрәгги фикирләр ирәли сүрүрдү.

Икинчи тәрәфдән Сәһһәтлә «Фүюзат»ын баш мүһәррири Әлибәй Һүсейнзадә арасында чидди бир мәфкурәви мәсәлә үстүндә зиддиййәт яранмышды. Ә. Һүсейнзадә һәлә «Һәят» гәзетинин мүһәррири олдуғу заман Сәһһәтин һәмин гәзетдә дәрч этдирдийи илк әсәри чох кулүнч бир тәнгидлә гаршыламышды. Пантүркист Һүсейнзадә кәнч шаири «түрк лисаниғәваидини» билмәмәкдә тәгсирләндирәрәк, она садә, халга яхын ифадәләр әвәзинә ибарәли бир дил илә язмағы, «күн», «итмәк», «заман», кәлмәләринин еринә «шәмс», «гейб олмаг», «дәм» кими әрәб-фарс сөзләрини ишләтмәйи мәсләһәт көрүрдү.

Айдындыр ки, өз ана дилини вә әдәбиййатыны севән бир шаир үчүн бундан ачы бир иттиһам ола билмәзди. Ә. Һүсейнзадәнин бу мәфкурәви мискинлийини көрдүкдән сонра Сәһһәт нә онун мәчмуәсинә вә нә дә онун хәтти-һәрәкәтинә яхынлашыб бағлана билмәзди.

☆

Сәһһәт гәзәл-гәсидә әдәбиййаты йолуну давам этдирмәди. 1905-чи илә гәдәр яздығы бу әсәрләр ону бир шаир кими танытдыра да билмәди.

1905-чи ил ингилабы, һәлә мүәййән, айдын ярадычылыг истигамәти кәсб этмәмиш, өз әсәрләрини мәзмун вә шәкилчә уюшдура билмәйән Сәһһәтин ярадычылыг инкишафы үчүн һәм ичтимаи-сияси, һәм дә әдәби зәминә яратмыш олду. Ингилаб шаирин илһамыны буховлаян, фикир вә дуйғуларыны зәнчирләйән әдәби шәраити, көһнә шеир чәрчивәләрини учуруб

дағытды. Анчаг бундан сонра Сәһһәтин лирик гәһрәманы дөврүн ичтимаи-сияси әһвал-руһиййәсини әкс етдирмәйә, өз дахили аләмини үзә чыхармаға башлады.

Сәһһәт романтизми XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбайчан ичтимаи шәраитилә сыхы сурәтдә әлагәдар иди. Сәһһәт өз лирикасыны халгын, вәтәнин талеинә бағламышды. Азадлыг ешги, маарифә вә елмә чағырыш Сәһһәт рүбабынын тәрәннүм етдийи әсас мәсәләләр иди. Дөврүн бир сыра әсас мәсәләләри, мәһкум вә һакимләр дүнясынын изтираблары, онун үмид вә кәдәрлә долу ше'риндә өзүнүн көзәл әксини тапмышды. Бөйүк ингилабчы-сатирик Сабирин көз яшлары ичиндә гопардығы гәһгәһәләр, «хәндәләрлә вердийи киргәйә» Сәһһәт ше'риндә сызылты вә фәряд шәклиндә ифадә олунмушдур.

1905-чи ил ингилабына Сәһһәт бөйүк ичтимаи-сияси һәрәкат кими бахырды. Ингилабын әсл сияси маһиййәти Сәһһәт үчүн айдын дейилдисә дә, о бир хырда буржуа мүнәввәри кими бу һәрәкатдан бөйүк нәтичәләр көзләйирди. Ингилаб, онда әсрләрлә «гәм юхусуна алудә олуб ятан вәтән өвладларынын» ояначағына, көзләрини ачыб, ени дүня илә аяглаша биләчәйинә дәрин бир инам доғурмушду. Одур ки, ингилаб күнләриндә шаир «Фәряди-интибаһ вә я амали-вәтәнпәрвәранә» адлы ше'риндә үзүнү вәтәндашларына тутараг дейирди:

Айыл, ей бүлбүли-күлзари-вәтән!
Нәғмән илә ола бидар вәтән!
Галх, елә өвчи-сәмайә пәрваз!
Баседи бу гәфләт илән хаби-дираз.
Айыл, ей хаби-гәмә алудә,
Бу гәдәр ятма дәхи асудә.
Ач көзүн, көзләринин гурбаны,
Бир тәмаша елә, көр дүняны.

Сәһһәт өз охучуларыны ингилаби һәрәкатда иштирак етмәйә чағырмырды. Романтик шаир Һадидән фәргли олараг Сәһһәтдә «инсанлары» мүбаризә әвәзинә гардашлыға, ган төкмәмәйә чағыран, буржуазиянын мәнафеинә уйғун мотивләр йох идисә дә, ингилаби һәрәкаты тәсдиг вә тә'риф едән, гиймәтләндирән әсәрләр дә йох иди. Бу исә, һәр шейдән әввәл, Сәһһәтин ингилаби һәрәкаты сөндүрмәк, көзләрдән пәрдә асмаг үчүн чаризмин уйдурдуғу «Октябр бәяннамәсинә» инанмасы илә изаһ олунур. Һалбуки, «17 октябр манифести халг күтләләрини алдатмаг иди, чарын ишләтдийи бир һийлә иди, һәр шейә тез инананлары юхуя вериб, вахт газанмаг, гүввә топламаг вә сонра да ингилаба зәрбә вурмаг үчүн чара лазым олан бир нөв фасилә иди» («ҮИК(б)П Тарихинин гыса курсу», Бакы, 1946, сәһ. 79). Хырда буржуа мәһдудиййәти, тәрәддүдү Сәһһәтә чаризмин вердийи «азадлығын» әсл маһиййәтини анламаға имкан вермәмишди.

Лакин «азадлыг» узун сүрмәди. Чох чәкмәдән өлкәни гара бир иртича бүрүдү. Ингилабчылар тә'гиб олунмаға башлады, һәбсханалар ағзына гәдәр ингилабчыларла долду, чәллад чар назири Столыпин өлкәни дар ағачлары илә долдурду. Бүтүн бу мүрәккәб тарихи һадисәләр Сәһһәтин ичтимаи-сияси көрүшләриндә мүәййән бир айдынлашма әмәлә кәтирди. Кетдикчә әтрафындакы һадисәләри дүзкүн дәрк етмәйә башлаян Сәһһәтдә мөвчуд буржуа-мүлкәдар чәмиййәтинә дәрин бир нифрәт оянды. Бу нифрәт һисси Сәһһәтдә дәрин бир халг мәһәббәтилә говушмушду. Халгын ағыр күзәраны, сәфаләти, мәдәниййәтсизлийи, үмумиййәтлә вәтәнин талеи шаири дүшүндүрән, нараһат едән мәсәләләр иди.

Верилән вә'дләрин иртича илләриндә ялан чыхмасы Сәһһәтдә хырда буржуазияя мәхсус бир күскүнлүк, үмидсизлик дә доғурду. О, кәләчәйә шүбһә илә бахмаға башлады. «Бәдәни чәфа гылынчы илә доғранан», «Мәнсур кими дара чәкилән» азадлыг вә сәадәт мүбаризләринин дүчар олдуғу мүсибәтләр шаирин гүссәсини даһа да дәринләшдирирди. Бу заман Сәһһәтин ярадычылығында нәзәрә чарпан инилти вә кәдәр чәмиййәтин ағыр вәзиййәтиндән доған ичтимаи бир кәдәр иди. Бу кәдәр о заманын бир чох габагчыл зиялылары үчүн сәчиййәви иди. Бу кәдәри Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Почта гутусу», «Өлүләр», «Анамын китабы» кими көзәл әсәрләриндә, Сабирин «Фәһлә», «Әкинчи», «Нейләрдин илаһи»; Ә. Һагвердиевин «Одабашынын һекайәси» кими әсәрләриндә дә дуймаг мүмкүндүр. Чүнкү онлар да «өз ичтимаи вәзиййәтләриндән наразы идиләр». Сталин йолдаш чар үсул-идарәсинин зүлмү алтында инләйән милләтләрин кәдәриндән бәһс едәркән языр: «Чар үсул-идарәсинин зүлмү алтында инләйән тәкчә фәһлә синфи дейил. Мүтләгиййәтин ағыр пәнчәси башга ичтимаи синифләри дә боғур... Хырда вә һәтта орта буржуазиянын да чар гамчы вә шаллағындан наразы галан һиссәси, хүсусилә буржуазиянын зиялы һиссәси, йә'ни нечә дейәрләр, азад пешә нүмайәндәләри дә (мүәллимләр, һәкимләр, вәкилләр, тәләбәләр вә үмумиййәтлә мәктәблиләр) инләйирләр. Русиядакы мәһкум милләт вә мәзһәбләр, о чүмләдән өз вәтәниндән говулан вә ән мүгәддәс һиссләри тәһгир едилән поляклар, финләр инләйирләр... Өзләринә мәктәб ачмаг, дөвләт идарәләриндә ишләмәк һүгугундан мәһрум олан, мүтләгиййәтин бу гәдәр чанфәшанлыгла еритдийи биабырчы вә езичи руслашдырма сиясәтинә боюн әймәк мәчбуриййәтиндә галан күрчүләр, ермәниләр вә башга милләтләр дә инләйирләр» (И. Сталин—«Әсәрләри», ч. 1, Бакы, 1946, сәһ. 23—24).

Сәһһәти дә инләдән, кәдәрләндирән бу ичтимаи-сияси шәраит иди.

Лакин мүртәче романтикләрдән фәргли олараг, габагчыл Азәрбайчан язычыларында бу гүссә бәдбинлийә, үмидсизлийә кедиб чыхмыр. Әксинә, Сәһһәт кими ачыг фикирли, мүтәрәгги язычылар кәләчәйә бөйүк үмид бәсләйәрәк, көзләрини «парлаг истигбала» тикирдиләр. Иртичаын ән ағыр күнләриндә белә, Сәһһәт үзүнү вәтәндашларына тутараг, онлара тәсәлли верир вә онлары кәләчәйә үмидлә бахмаға чағырырды:

Гардашым, йолдашым, әзиз ярым!
Эй гәму-меһнәтә кирифтарым!
Дәрд әлиндә сыхылмасын чанын,
Белә галмаз гәрары дүнянын.
Вәһшәт этмә бу күнкү һаләтдән
Наумид олма гөвмү-милләтдән...
Гой верилсин дә одлу фәрманлар,
Гой төкүлсүн күнаһсыз ганлар!
Зүлми-наһәг һөкумәт этсин гой.
Арифи-һәгги-һөрмәт этсин гой.
Инан, әлбәттә бир заман олачаг,
Әһли-эшг онда камран олачаг.
Ер үзү рәшки-бағү чәннәт олар
Һәкими-мүтләги-мәһәббәт олар.

Сәһһәтин «Яд эт», «Вәтән» кими лирик шеирләриндә дә эйни никбинлик, үмид вардыр. Бу сурәтлә Сәһһәт лирикасында кәдәрлә севинч, бәдбинликлә никбинлик чох мөһкәм имтизач эдәрәк, бир вәһдәт тәшкил этмишдир.

Сәһһәтдәки бу никбинлик, чәмиййәтин габагчыл мейлләрини көрә билмәк, кәләчәйә инам бәсләмәк кими шәртләрлә изаһ олуна биләр. Тәсадүфи дейил ки, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә һәм мәдәни-маариф, һәм дә сәнае мәркәзи кими тәшәккүл эдән Бакы шәһәри, бурадаки ингилабчы фәһлә синфи вә онун вәзиййәти 1905-чи ил ингилабындан сонра шаирин диггәтини өзүнә чәлб эдән мәсәләләрдән олмушдур. Бир сыра әсәрләриндә Сәһһәт Бакыдан вә фәһләдән данышыр.

Бу чәһәтдән Сәһһәтин «Вәтән» мәнзумәси мараглыдыр. Шеирдә «бүтүн дәрдләрә чарә эдәчәк», «үрәйи яныглы вәтәни» һәр чүр бәла вә меһнәтдән гуртарачаг, она шәфа верәчәк Бакы тәрәннүм олунур:

Вәтәнин илләтинә бейти-шәфадыр Баки!
Бу мәкандан тапачаг чарә дили-зарә вәтән!
Чохдур үммид бу тәдбир илә тапсын сәһһәт,
Дәф олуб илләти-гәмдән дәхи гуртара вәтән!

Доғрудур, 1905-чи илдә язылмыш бу ше'риндә Сәһһәт Бакыдан данышыркән чәмиййәтин әсас һәрәкәт веричи гүввәсини, чәмиййәти дәйишдирмәйә габил олан фәһлә синфини дейил, мәдәниййәт вә маарифи нәзәрдә тутур вә сәадәтин ялныз онлар васитәсилә әлдә эдилә биләчәйини ирәли сүрүр, о бир маарифчи кими чыхыш эдир.

Лакин заман Сәһһәтин һәяты идрак габилиййәтини кетдикчә зәнкинләшдириб онун ичтимаи көрүш даирәсини кенишләндирир. О, чәмиййәтә даһа айыг бир көзлә бахмаға, Бакы фәһләсинин вәзиййәтилә, онун мүбаризәсилә марагланмаға башлайыр. Һәятын бүтүн ағырлыгларыны чийинләриндә дашыян, «әлләри габармыш» олан, бир парча чөрәк үчүн гүрбәт элләрә дүшән, өз элиндән айрылса белә вәтәнини бир ан белә унутмаян фәһләләр Сәһһәтдә дәрин бир һүсни-рәғбәт оядыр. «Әһмәдин гейрәти» поэмасы вә «Нефт фантаны» п'еси Сәһһәтин көрүшләриндәки бу дөнүшү экс этдирән нүмунәләрдир.

Әһмәд Бакы мә'дәнләриндә, сәнае мүәссисәләриндә чалышан бир фәһләдир. О, аиләсини яшатмаг үчүн Чәнуби Азәрбайчандан Бакыя кәлмиш, «Гара шәһәр» мүәссисәләриндән бириндә ишә кирмишдир. Бурада о чох ағыр бир күзәран кечирир. Әһмәд кечә-күндүз ишләйир, «әлләри габарыр», «бөйүк машынларын ағырлығындан онун чийни шишир», лакин һәяты әсла тә'мин олунмур. Бу зәһмәт, бу әзиййәт Әһмәддә истисмарчылар дүнясына дәрин бир нифрәт оядыр, Иранда Мәммәдәли шаһ истибдадына гаршы башланан азадлыг һәрәкаты онун да вәтәнпәрвәрлик һиссини чошдурур вә Әһмәд «вәтәни хаинләрдән мүдафиә этмәйә» кедир; шаһ гошунлары илә «аслан кими» дөйүшә кирир:

Аслан кими бирдән-бирә чүр'әтләнди о анда,
Мейитләрин арасында аддымлады ирәли.
О бир овчу әскәр кими алты саат атышды.
Бирдән күлләә яғмырына гар яғмыры гатышды.

Истибдада гаршы мүбаризәдә бөйүк бир фәдакарлыг көстәрән Әһмәд анчаг гәләбә газанылдыгдан сонра, чохдан айрылмыш олдуғу аиләсилә көрүшмәйә кедир. Сәһһәтин яратдығы Әһмәд сурәти Азәрбайчан әдәбиййатында илк ингилабчы фәһлә сурәтидир. О, Сәттарханын башчылыг этдийи азадлыг һәрәкаты мүбаризләрини тәмсил эдир.

Бәдии чәһәтдән бир гәдәр зәиф олса белә «Әһмәдин гейрәти» поэмасы Сәһһәт ярадычылығында ирәлийә доғру бир аддым иди. Артыг бурада нә пәришанлыг, нә дә мүчәррәдлик вардыр. Бурада шаир азадлыг һәрәкатынын реал тәсвирини, өзүнүн дедийи кими «ал байраг» йолунда чанындан белә кечмәйә һазыр олан бир фәдаинин, фәһләнин сурәтини ярада билмишдир.

«Нефт фантаны» п'есиндә исә Сәһһәт нефт мә'дәниндә чалышан фәһләләрин һәятыны тәсвир этмәйә чалышмышдыр. Әсәрдә фәһләләрин ағыр һәяты вә ишсизлийи мүәййән чизкиләрлә көстәрилирсә дә, бурада фәһлә синфинин һәгиги

реал һәяты өз әксини тапа билмәмишдир. Ермәни язычысы Абелянын эйни адда п'есинин тә'сирилә язмыш олдуғу бу әсәрдә Сәһһәт дә, Абелян кими һадисәләри комик шәкилдә тәсвир этмишдир. Үмумиййәтлә Сәһһәтин фәһлә сурәтләри бә'зән азадлыг мүбаризәсинә гошулур («Әһмәдин гейрәти»), чох зәиф шәкилдә игтисади мүбаризәйә мейл эдирдиләрсә дә («Нефт фантаны») онлар һәлә өз һүгуглары уғрунда чидди мүбаризә апаран ингилабчы фәһлә сәвиййәсиндән чох ашағыдадырлар.

Әсасән романтизм мәктәбинә мәнсуб олан Сәһһәт реалист әсәрләр дә язмышдыр. Иртичаын ачыларыны, истибдадын тәзйигини тәсвир эдиркән Сәһһәт, ше'ри романтик бир руһ алырса, зәһмәткешләрин һәятындан данышыркән вә һабелә чәмиййәтдәки ичтимаи хәстәликләри—чәһаләт, мөвһумат вә наданлығы тәнгид эдиркән реалистләширди. Одур ки, Сәһһәтин реалист әсәрләри мөвзуу, тәнгид һәдәфи э'тибарилә демократик язычылара яхынды. Онун «Әһмәдин гейрәти», «Нефт фантаны», «Яй сәһәри», «Мүсәлман үрәфалары», «Өзләрини севәнләрә», «Алимнүмалар», «Әкинчи нәғмәси» кими шеирләри белә реалист әсәрләрдәндир.

Өз хейрини күдән, халгын малыны, пулуну мәнимсәйән дөвләтлиләр, «үздә инсан, гафада һейван олуб бойнуну йоғунладан» алимнүмалар, мүһафизәкарлар бу әсәрләрин әсас тәнгид һәдәфидир. «Мүсәлман үрәфалары»нда Сәһһәт мәсләксиз, өз халгынын дилинә, ән'әнәләринә вә мәдәниййәтинә хор бахан, ени модалары кор-корана тәглид эдән күтбейин зиялылары, мешшанлары тәнгид атәшинә тутурду:

Ери дүшсә әкәр мүсәлмандыр,
Вахт олур я Иван, я Вартандыр.
О нә бундан вә нә дә ондандыр,
Ени бир шей, әчайиб инсандыр.
Кейинир ан-гранд, кәзир а ла-шик
Башда бир шапка, әлдә бир зонтик...
Данышыр я фирәнки, я руси,
Метрополдур ери, я Сан-Суси.
Юхудан дурмағы саат бирдә,
Чай ичир орда, ятдығы ердә.
Кәтирир фел'етондан үнваны
Дағыдыр сөһбәт илә дүняны.

Сәһһәтин «Әһмәдин гейрәти», «Нефт фантаны», «Гыш» кими реалист әсәрләриндә фәһлә һәяты верилирсә, «Яй кечәси», «Яй сәһәри», «Әкинчи нәғмәси» кими әсәрләриндә кәндлиләрин ағыр күзәраны тәсвир олунур.

Чәмиййәтин ики чәбһәйә: һаким вә мәһкумлара айрылдығыны көрән шаир бу әсәрләриндә әзиләнләрин мүдафиәчиси кими чыхыш эдир. «Исти отагларда раһат ейиб-ятан дөвләтлиләрә» гаршы гәзәбләнән шаир, «ачам, донуб өлмәкдәйәм» деләрә» гаршы гәзәбләнән шаир, «ачам, донуб өлмәкдәйәм» диләрә, эвсиз-эшиксиз инсанлара, «күн алтында йә күчәләрә дүшән, эвсиз-эшиксиз инсанлара, «күн алтында тәр төкән», «яшамаг үчүн һәр чүр зәһмәтә гатлашан» кәндлиләрә дәрин бир һүсни-рәғбәт бәсләйир.

Чәмиййәтин фачиәсини варлыларын назү-не'мәт ичәрисиндә, йохсулларын исә сәфаләтдә олмасында көрән Сәһһәт бир буржуа инсанпәрвәри кими бу фәргин синифли чәмиййәт дахилиндә арадан галдырылмасыны мүмкүн һесаб эдирди. Ичтимаи һагсызлыглары тәнгид эдән әсәрләриндә шаирин дөвләтлиләри инсафлы, әдаләтли, әлиачыг олмаға чағырмасы да бурадан ирәли кәлир. Сәһһәтин «Йохсуллуг эйб дейил» п'еси дә һәмин бу руһдадыр.

Сәһһәт мүасири вә досту Сабирдән фәргли олараг, ичтимаи гүсурлары чәсарәтлә ифша, тәнгид этмәк дәрәчәсинә гәдәр йүксәлә билмир. Сәһһәтин тәнгиди сәчиййәдә олан әсәрләриндә бир эһтият, юмшаглыг, тәрәддүд вардыр. Бу тәрәддүд исә Сәһһәтин синфи вәзиййәтилә бағлы иди. В. И. Ленин языр-ды: «Хырда буржуазия элә игтисади вәзиййәтдәдир ки, онун һәят шераити элә дир ки, о алданмая билмәз, о гейри-ихтияри вә лабүд сурәтдә каһ буржуазияя, каһ пролетариата яхынлашыр» (Ленин—Әсәрләри, ч. XXI, сәһ. 53).

Сәһһәт көрдүйү, һисс этдийи ичтимаи һагсызлыглары ахыра гәдәр давамлы сурәтдә тәнгид этмир; бу һәгигәтләри демәк истәркән онун «дәһәни юмругла мөһүрләнир», «сөзләри ағзында дустаг» олур:

Бу гаранлыг мүһит ичрә мәним,
Гулағым һәбс, көзләрим дустаг.
Юмуругла мөһүрләниб дәһәним,
Олмуш ағзымда сөзләрим дустаг.
Галмышам мату ачизу мәбһут,
Этмишәм лабүд ихтияри-сукут.

☆

Аббас Сәһһәт Азәрбайчан халгынын севимли шаири бөйүк ингилабчы-сатирик Сабир илә чох сәмими дост иди. Онларын ярадычылыг үслубларында айрылыг олса да, һәр ики шаирдә мөһкәм бир мәгсәд бирлийи, хейирхаһ, габагчыл гайәләр вар иди. Одур ки, досту Сабирин өлүмү Сәһһәтә чох ачы тә'сир бағышлайыр. Бундан сонра шаир өзүнү «гол-ганады сынмыш бир гуш» сайыр; һәятынын сонуна гәдәр Сабирлә кечирмиш олдуғу «кечмиш әййамы» хатириндән чыхара билмир. Сәһһәт бөйүк шаирин өлүмүнә Азәрбайчан мәдәниййәти үчүн чох бөйүк бир итки кими бахырды. Лакин о, Сабир сәнәтинин өлмәзлийинә вә кәләчәк бөйүк тәнтәнәсинә эмин иди:

Сабир, эй аләми-халгә тәрчүман!
Эй һәр анда касә-касә ган удан!
Эй гоча бир гөвмә ағларкән күлән,
Наләсилә халгы дағларкән күлән.
Эй мүчәссәм дуйғу, эй үлви бәшәр,
Эй чамырлыг ичрә дүшмүш саф зәр!
Тә'ну-лә'н эйләрсә һәр надан сәнә,
Я мүсаид олмаса дөвран сәнә,
Гәм емә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һейкәл япарлар намына.

Сәһһәт «Сабир» адлы мәнзумәсини бөйүк шаирин өлүмүнә һәср этмишдир. Ики ил сонра, 1913-чү илдә Сабирин өлүмүнә һәср этдийи ше'риндә дә Сәһһәт Сабирин бөйүклүйүнү, өлмәзлийини, ярадычылығынын әсас гайәсини, истигамәтини тә'йин этмәйә чалышмышдыр.

Сабир ярадычылығынын дәрин вә әтрафлы тәһлилини Сәһһәт «Ени иршад» гәзетиндә (1911) чап олунмуш «Сабир» адлы силсиләли мәгаләсиндә вермишдир. Ингилабдан әввәл Азәрбайчан әдәби тәнгидиндә көркәмли ер тутан Сәһһәт һәмин мәгаләсиндә Сабир ярадычылығынын элми тәһлилини верәрәк, ону бир сыра рус вә Авропа язычылары илә мүгайисә эдиб, ярадычылығынын маһиййәтини көстәрир. Мүәллиф, Сабир сәнәтинин бөйүклүйүнү һәр шейдән әввәл, онун һәяты доғру экс этдирмәсиндә көрүрдү. Үмумиййәтлә Сәһһәтин бу мәгаләси ингилабдан әввәл Сабир һаггында язылан мәгаләләрдән өз элмилийи, әһатә даирәсилә сечилир.

Сәһһәт әзиз достунун сон вәсиййәтини дә унутмамышды. Сабир һәлә Тифлисдән Сәһһәтә язмыш олдуғу бир мәктубда «Өлүрсәм гәм этмәрәм, чүнкү билирәм сиз мәним асарымы тәб этдирәрсиниз» сөзләрилә өз әсәрләринин кәләчәк талеини достуна тапшырмышды.

Сабирин әсәрләрини һәлә шаирин өлүмүндән габаг топламаға башлаян Сәһһәт бу әсәрләри чап этдирмәк арзусуну бөйүк чәтинликләрдән сонра анчаг 1912-чи илдә еринә етирә билир. Сабирин әсәрләри «Һоп-һопнамә» ады илә нәшр олунур.

Азәрбайчан халгынын севимли китабы олан «Һоп-һопнамә» Сәһһәтин олдугча мәзмунлу вә сәмими бир мүгәддәмәсилә чыхмышдыр. Шаирин һәятындакы әсас һадисәләри әһатә эдән бу мәгаләдә Сабир ярадычылығынын тәһлили, тә'сирләндийи мәнбәләр, әдәбиййатымыздакы ери дә көстәрилир.

☆

1912-чи илдән башлаяраг, Сәһһәтин әсәрләри бир-биринин ардынча, айрыча китабчалар һалында чап олунмаға башлайыр. Һәмин илдә шаирин «Сыныг саз» адлы шеирләр мәчмуәси, рус вә Авропа шаирләриндән этдийи тәрчүмәләрдән ибарәт «Мәғриб күнәшләри» китаблары нәшр олунур.

Шаир Аббас Сәһһәт эйни заманда бир сыра ушаг драмлары мүәллифидир. 1912—1914-чү илләр арасында онун «Чәһаләт сәмәрәси, яхуд бир етимин хошбахтлығы», «Тағы вә Нағы» п'есләри вә кичик һәчмли «Йохсуллуг эйб дейил», «Нефт фантаны» драмлары чап олунмушдур.

XX әсрин башланғычында Азәрбайчанда маариф саһәсиндә әмәлә кәлән интибаһ вә мәктәбә бөйүк эһтиячла әлагәдар олараг бир сыра габагчыл, маарифпәрвәр язычылар өз әсәрләриндә зәманәнин ирәли атдығы маариф, әхлаг-тәрбийә мәсәләләрини ифадәйә чалышырдылар. Бу маарифчи язычылардан бир чоху (Сабир, Сәһһәт, Шаиг вә с.) эйни заманда мүәллимлик дә эдирдиләр. Онлар мәктәбдә тәләбәләрә чатдырмаг истәдикләри фикирләри өз бәдии әсәрләриндә дә верир, сырф әхлаги-тәрбийәви сәчиййәдә әсәрләр языр вә үмумиййәтлә өз ярадычылыгларыны мәктәблә сыхы бағламаға чалышырдылар. Бу сә'й бир тәрәфдән Азәрбайчанда чох гүввәтли ушаг әдәбиййатынын яранмасына тә'сир көстәрирдисә, дикәр тәрәфдән мәктәбләр үчүн ени-ени дәрсликләрин язылмасына сәбәб олурду. Бу дөврдә Сабир, Сүлейман Сани, Абдулла Шаиг кими бир сыра көркәмли ушаг әдәбийяты мүәллифләри мейдана чыхмыш, онларча көзәл ушаг әсәрләри яранмышдыр.

А. Сәһһәт дә бир мүәллим олараг бу йолда чалышан, Азәрбайчанда ушаг әдәбиййатынын әсасыны гоян мүәллифләрдән иди. Һәлә 1906-чы илдән башлаяраг, ушаглар үчүн нәшр олунан «Дәбистан» мәчмуәсиндә бир сыра әсәрләр дәрч этдирән Сәһһәт («Фәряди-интибаһ», «Гәзет нәдир?», «Фирдөвсиәтфал», «Ана вә оғул», «Ит вә көлкәси» вә с.), кет-кедә бу саһәдә даһа сә'йлә чалышыр, кичик вә орта яшлы ушаглар үчүн маарифә, элмә чағыран, дөврүн тәләбләрилә аяглаша билмәйи, чәсарәтли вә көзүачыг олмағы тәблиғ эдән, тәбиәтин көзәлликләринә мәһәббәт оядан вә тәбиәтин мүхтәлиф һадисәләри һаггында мараглы мә'лумат верән әхлаги-тәрбийәви шеирләр языр. Бунунла янашы Сәһһәт рус вә Авропа язычыларындан, хүсусилә Крыловдан тәрчүмәләр дә эдәрәк, «Мәктәб» мәчмуәсиндә вә мүхтәлиф дәрсликләрдә дәрч этдирирди («Ушаглыг хатиратй», «Гыш», «Илк баһар», «Ики ушаг», «Көч», «Ики дана», «Ашбаз вә пишик», «Бир мәктәбдә имтаһан», «Вәтәнә» вә с.).

Шаирлик вә мүәллимликлә бәрабәр Сәһһәт дәрсликләр ярадылмасы ишилә дә мәшғул олуб, 1909-чу илдә көркәмли мүәллим М. Маһмудбәйовла бирликдә «Ени мәктәб» адлы дәрслийи язмышдыр. Һәмин китабын әһәмиййәти вә башга мөвчуд дәрсликләрдән фәрги бу иди ки, бурада чоғрафия, тәбиәт, анатомия элмләри һаггында, мәктәбә, аиләйә, элмә вә бир чох башга әхлаги-тәрбийәви мәсәләләрә даир мараглы фәсилләр вардыр. Китаба дахил олан мәтнләр, кәтирилән нүмунәләр Азәрбайчан мүәллифләринин (Сабир, Һ. Зәрдаби, Сәһһәт) вә Крылов, Пушкин, Лермонтов, Туркенев, Толстой кими мәшһур рус язычыларынын әсәрләриндәндир.

1913-чү илин июлунда Аббас Сәһһәт Волга боюндаки Ставропола истираһәтә кедир. Ставропол вә онун әтраф

кәндләриндә яшаян әһалинин һәят тәрзи, адәт вә ән'әнәләри, хүсусилә Волга боюнун көзәл тәбиәти шаирә дәрин тә'сирләр бағышлайыр; онда ени һиссләр, ени ярадычылыг мейлләри әмәлә кәтирир. Бу тә'сир о гәдәр давамлы вә гүввәтли олмушдур ки, Сәһһәт Шамахыя гайыдандан сонра «Волга сәяһәти» адлы бир роман язмышдыр. Бу, Сәһһәтин илк нәср әсәри иди. Бундан бир гәдәр сонра, 1914-чү илдә, Сәһһәт мәзмуну мәишәтимиздән көтүрүлмүш вә азад севкидән бәһс эдән «Әли вә Аишә» адлы икинчи романыны языр. Тәәссүф ки, шаирин бу әсәрләри бизә кәлиб чатмамышдыр.

☆

Азәрбайчанын ичтимаи фикир инкишафында бөйүк рус әдәбийятынын чох гүввәтли, мүсбәт тә'сири олмушдур. Азәрбайчан әдәбийятынын М. Ф. Ахундов, А. Бакиханов, Һ. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә кими габагчыл нүмайәндәләри рус классикләринин лайигли шакирдләри олмуш вә рус әдәбийятына дәрин бир мәһәббәт бәсләмишләр.

Аббас Сәһһәт дә бөйүк рус әдәбийятынын мүтәрәгги вә габагчыл хүсусиййәтләрини Азәрбайчан әдәбийятында кениш шәкилдә яймаға чалышан вә өз көзәл тәрчүмәләри илә Азәрбайчан әдәбийятыны зәнкинләшдирән язычылардандыр. «Парлаг вә кениш»—дейә тә'риф этдийи рус әдәбийяты Сәһһәтин чох тә'сирләндийи, севдийи бир әдәбийят олмушдур. О, бу әдәбийятын наилиййәтләрини көрә билмиш, өзүнү дүшүндүрән, һәйәчанландыран бир чох мотивләри бу әдәбийятда тапмышдыр.

Сәһһәт охучу үчүн «һеч бир сурәтдә... мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсула кәтирмәйән» көһнә гәзәл-гәсидә, мәрсийә-синәзән әдәбийятыны тәнгид эдир вә чәмиййәтә, халга хейир верән, күнүн тәләбләрилә аяглаша билән бир әдәбийят яратмагда рус әдәбийятындан өйрәнмәйә чағырырды. Шаир, тәрчүмәйә дә Азәрбайчан әдәбийятында беләә бир енилийин яранмасына көмәк эдән васитәләрдән бири кими бахырды. Һәмин мәгсәдлә Сәһһәт «Мәғриб күнәшләри»нин мүгәддәмәсиндә язырды: «Бу мәтләб мәни вадар этди ки, Гәрб әдәбийятындан (рус вә Авропа әдәбийятындан—Т. К.) бәгәдри-гүввә өз дилимизә тәрчүмә этмәклә, әһалимизи онларын асарилә ашина эдим. Таинки, шумуси-элм вә үрфанын әнвари-әшу'әсилә бизим дә зүлмәтдә галан дуйғуларымыз ишыглансын, бунунла бизим дә әдәбийятымыз дөвләтләнсин вә тәрәггиг этсин».

Сәһһәт, 1905-чи илдән башлаяраг бүтүн әдәби ярадычылығы бою мүтәрчимлик этмиш, Азәрбайчан охучусуну рус вә Авропа әдәбийяты илә таныш этмәйә чалышмышдыр. Тәрчүмәләрини «Мәғриб күнәшләри» адлы ики китабда, «Түрк әлифбасы», «Икинчи ил», «Ени мәктәб» кими дәрсликләрдә

ушаглар үчүн нәшр олунан «Дәбистан», «Мәктәб» мәчмуәләриндә нәшр этдирән Сәһһәт бир мүтәрчим кими ән чох рус әдәбийяты илә марагланмыш вә Крылов, Пушкин, Лермонтов, Островски, Чехов, Надсон, Толстой, Горки кими ийирмидән юхары рус язычысынын әсәрини азәрбайчанчая тәрчүмә этмишдир. Тәсадүфи дейил ки, шаирин бүтүн әдәби ирсинин ярысындан чохуну рус әдәбийятындан тәрчүмә этдийи әсәрләр тәшкил эдир. А. Сәһһәт Крыловун «Сазандалар», «Айы вә арылар», «Ит вә көлкәси», «Зәһмәткеш айы» кими тәмсилләрини, Пушкинин «Пейғәмбәр», «Гарачылар», «Суда боғулмуш», «Гафгаз», Лермонтовун «Мтсыри», «Пейғәмбәр», «Һачы Абрек», «Чәркәзләр» адлы әсәрләрини, даһи пролетар язычысы М. Горкинин «Һәятын дибиндә» драмындаки маһнысы азәрбайчанчая чевирмишдир.

Бөйүк рус драматургу Н. А. Островскинин «Йохсуллуг эйб дейил» п'еси вә А. П. Чеховун «Чәрраһлыг» һекайәсинә эйни адла яздығы игтибасларында Сәһһәт бөйүк реалистләрин йолу илә кедәрәк яшадығы мүһитин ичтимаи нөгсанларыны тәнгид эдир. «Йохсуллуг эйб дейил» (1912) п'есиндә һаким вә мәһкумлар дүнясында юрдсуз-ювасыз инсанларын фачиәсини тәсвир эдән Сәһһәт, «Чәрраһлыг» (1915) һекайәсиндә мәдәниййәтсизлийи, наданлығы вә зәһмәткешләрин ачыначаглы вәзиййәтини көстәрмишдир.

Ери кәлмишкән гейд этмәк олар ки, Сәһһәтин әсәрләриндәки мүчәррәд романтика, чәтин вә анлашылмаз ифадәләр вә бә'зи мистика әламәтләри, һәр шейдән әввәл, османлы әдәбийятынын зәрәрли тә'сири нәтичәси исә, шаирин ярадычылығындаки реализм хүсусиййәтләри, ичтимаилик вә һабелә бир сыра мүтәрәгги фикирләр бөйүк рус әдәбийятынын мүсбәт тә'сири нәтичәсидир.

Лакин Сәһһәт ади бир мүтәрчим дейилди. Шаирин орижинал әсәрләрини тәрчүмәләрилә мүгайисә этдикдә, белә бир нәтичәйә кәлмәк олур ки, тәрчүмә үчүн о, биринчи нөвбәдә өз мәфкурәсинә, ону дүшүндүрән мәсәләләрә мүвафиг, руһуна вә үслубуна уйғун әсәрләр сечмишдир. Одур ки, һәм мәфкурә, һәм дә руһ вә үслуб э'тибарилә Сәһһәтин орижинал әсәрләрилә тәрчүмәләри арасында чох сыхы, дахили бир әлагә вардыр. Яшадығы чәмиййәтдәки һагсызлыглардан даима шикайәтләнән шаир, һеч шүбһәсиз Лермонтовун «Мтсыри»сини тәрчүмә эдиркән бу әсәрдәки мүбариз әһвал-руһиййәни, э'тиразлары охучусуна чатдырмаг истәйир. XIX әср рус шаири Голтс-Миллердән тәрчүмә этдийи «Хәбәрдар» мәнзумәсиндә Сәһһәт азадлыг йолунда вурулан бир мүбаризин фачиәли өлүмүнү тәсвир этмәклә охучусуна мөвчуд гурулуша гаршы нифрәт оятмаға чалышырды.

А. Сәһһәт Гәрби Авропа шаирләриндән Жан-Рамо («Нәғмәйи-орди-беһишт»),Köте («Әрдо Мәлик») вә А. А. Мусседән дә («Майыс кечәси») бир сыра тәрчүмәләр етмишдир.

Сәһһәтин етдийи тәрчүмәләр чох бәдии, садә вә айдын бир дилдә олдуғу үчүн букүн белә Азәрбайчан охучулары тәрәфиндән севилә-севилә охунмагдадыр.

☆

Биринчи дүня мүһарибәси язычылар арасында олан ичтимаи-сияси айрылығы даһа да кәскинләшдирди; демократ язычылар илә буржуа язычылары арасындаки фәрги даһа габарыг вә айдын шәкилдә үзә чыхарды.

Бу заман ерли буржуазия Русиянын мүһарибәйә дахил олмасындан истифадә эдәрәк өз мөвгеини мөһкәмләтмәйә вә бу мәгсәдлә султан Түркийәсилә әлагәсини даһа да бәркитмәйә чалышырды. Одур ки, милли буржуазиянын гуйруғунда сүрүнән язычылар да (Һ. Чавид, Ә. Чавад) мүһарибә тәрәфдары кими чыхыш эдәрәк, мәнсуб олдуглары синфин сияси мәгсәдини ачыгдан-ачыға тәблиғ эдир, гаты милләтчилик руһунда олан, мүһарибәни тә'рифләйиб, ени истилалар арзусу ифадә эдән пантүркист-панисламист әсәрләр язырдылар. Лакин демократ вә мүтәрәгги язычыларын мүһарибәйә мүнасибәти бам-башга иди. Онлар рус буржуазиясынын «өз ишләрини йолуна гоймаг: ени базарлар ишғал этмәк, һәрби сифариш вә тәдарүкләрдән варланмаг вә эйни заманда һәрби вәзийyәтдән истифадә эдиб ингилаб һәрәкатыны ятырмаг мәгсәдилә» («ҮИК(б)П Тарихинин гыса курсу», Бакы, 1946, сәһ. 166) башладығы вә ерли буржуазиянын өз ийрәнч шәхси мәгсәдләри үчүн тәрәфдар олдуғу бу әдаләтсиз мүһарибәнин әлейһинә идиләр.

Лакин мүһарибәйә мәнфи мүнасибәт һәмин язычыларын һамысында эйни шәкилдә олмамышдыр. Әкәр мүһарибәнин төрәтдийи дәһшәтләрин шаһиди олан Мәһәммәд Һади мүһарибә әлейһинә ачыгдан-ачыға шеирләр язырдыса, Ч. Мәммәдгулузадә мүһарибәнин ич үзүнү ифша эдән фел'етонларла чыхыш эдирдисә, Сәһһәтдә мүһарибә дәрин фикри зиддийәтләр яратмышды. Шаир бир тәрәфдән гәләмини «атәшбар, һушяр» олмаға чағырыр, вәтәндашларына мүбариз олмағы, «бахт, гәзаву-гәдәр» кими сөзләри унудуб һәятла бағланмағы, элмли олмағы, кәләчәйә үмидлә бахмағы мәсләһәт көрүрсә, дикәр тәрәфдән үмидсизлийә дүшүб дүнянын дүзәләчәйинә шүбһә эдирди. Сәһһәтин «Шәрарә» (1916) адлы ше'ри бу биринчи руһун ифадәсидир:

Көр сәнаедәки э'чазаты,
Хатириндән сил о мөвһуматы...
Э'тигад этмә гәзаву-гәдәрә,
Өмрүнү верди бу сөзләр һ...

«Бәхт», «гисмәт» кими әлфазы унут,
Сә'й элә базуйи-игбалыны тут.
Элминә, гуввәтинә һәр кишинин
Бағлыдыр бәхти, рәвачы ишинин.
Элмдән шаһпәр ачыб пәрваз эт,
Мәс'әдәт рүтбәсини эһраз эт.
Олсун аләмләрә һөкмүн нафиз
Галсын өмриндә тәбиәт ачиз.
Гуввәйә бағлыдыр аләмдә һәят
Гуввәдән нәш'әт эдир мөвчудат.
Гуввәтин варса яшарсан мәс'уд,
Йохса шәксиз олачагсан набуд.

Үмумиййәтлә мүһарибә Сәһһәт ярадычылығынын үмуми фикри истигамәтини әсасән дәйишдирмир. Мүбаризә, тәнгид, үмид, кәдәр вә ачизлик—бу тәзад мүһарибә дөврүндә дә Сәһһәт ше'ри үчүн сәчиййәви олмушдур. Шаирин мүһарибә илләриндә кечирдийи бу зиддиййәтли һал онун мәшһур «Шаир вә Шеир пәриси» адлы поэмасында өз парлаг ифадәсини тапмышдыр.

«Шаир вә Шеир пәриси» поэмасында Сәһһәт әсасән сәнәт вә мүһит, әдәбиййатын мәгсәди кими мәсәләләрин бәдии һәллини вермәйә чалышмышдыр.

Сәһһәт сәнәт вә сәнәткар гаршысында ичтимаи тәләбләр гоюр. Онун фикринчә һәр бир сәнәт әсәри һәяты экс этдирмәлидир. Әдәбиййат чәмиййәтә, халга хидмәт этмәлидир. О ийирминчи әсрдә әдәбиййатын мей, күл вә бүлбүл кими мөвзуларла мәшғул олмасыны чинайәт һесаб эдирди. О, шаирин һәр чүр ичтимаи, тәрбиййәви мәсәләләрдән узаг олуб «анчаг ярын үзүндән, көзәллийиндән, хәттү-халындан язмалы олдуғуну исбата чалышан» шаир досту Насеһин иддиаларына гаршы кәскин э'тираз эдәрәк язырды:

Бу заман сиз буюран көһнә үсул,
Эйбдир, эйб дейилдир мәгбул.
Чүнкү инди дәйишиб вәз'и-чаһан,
Башгадыр, башга тәгазайи-заман.
Варса тә'лимә бизим рәғбәтимиз,
Билмәсиз, кәсб дейил ниййәтимиз.
Фикримиз, тәрбиейи-милләтдир.
Гәсдимиз, милләтә бир хидмәтдир...
Нәрәва адәт олуб бундан әзәл,
Шүәра чүмләси язмыш да гәзәл.
Нә гәдәр олса да ширин мәзмун,
Нә гәдәр олса да э'чазнүмун,
Элм, әхлагә һаиз олмаз,
Бизчә һеч вәчһлә чаиз олмаз.
О имиш хаһиши әввәл анын,
Шаир айинәсидир дөвранын.

Лакин Сәһһәт бүтүн габагчыл язычылар кими бу көзәл арзулары һәята кечирмәк имканындан мәһрум иди. Гәләм вә фикри әсарәт алтына алан буржуа-мүлкәдар чәмиййәтилә онун истәйи арасында дәрин бир зи... ...ды. Зәманә

«од сачмаг, вулкан кими курламаг истәйән» шаирин әл-голуну тутур, «онун бағырмағ истәйән ағзыны ганлы әлләрлә гапайырды». Сәһһәт «Бәяни-һал» ше'риндә әдиб вә шаирләрин бу фачиәсини тәсвир эдәрәк дейирди: Әсри-һазырда сәнәтлә мәшғул олмаг анчаг тәкдир вә тәһгир олунмаг демәкдир.

«Шаир вә Шеир пәриси» поэмасында Сәһһәт эйни мәсәләни, бөйүк арзуларла чырпынан, сәнәт гаршысында мүһүм ичтимаи тәләбләр гоян, чәмиййәтин габагчыл бир адамы олмаг истәйән Шаирлә, онун яшадығы мүһит арасындакы тәзады вә бунун нәтичәсиндә сәнәт адамларынын кечирдийи зиддиййәтли әһвал-руһиййәни ифадә этмишдир.

Поэмада тәсвир олунан Шаир сурәти «гаранлыг мүһит ичиндә» языб-яратмаг имканындан мәһрум сәнәткарларын тимсалыдыр. О, дөврүн ирәли кедән бир адамыдыр. О, өз үзәринә көтүрдүйү вәзифәнин мә'насыны да яхшы дәрк эдир. О билир ки, «шаир, вичданынын тәлгин этдийи бүтүн һәгигәтләри», «гәлбиндә мәкан салан бөйүк амалы» язмалы, пис әмәлләри тәнгид этмәли вә бунунла чәмиййәтин тәрәггисинә, ирәлиләмәсинә көмәк этмәлидир. Лакин зәманә бу бөйүк гайәләр саһибини шикәст этмишди. Яшадығы мүһит онун «ганадыны әзмиш», гәләмини зәнчирләмишди. Шаири хырда ишләрлә мәшғул олмаға, бөйүк ичтимаи мәсәләләрдән бәһс этмәк әвәзинә «файдасыз нәғмә-гәзәл» язмаға мәчбур эдән дә бу ичтимаи шәраитдир. Шаир бу ачы һәгигәтләри белә ифадә эдир:

Вәтәнә, милләтә санма дейиләм дилдадә,
Язмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Һәггә, намуса, ничата, гәләмә анд олсун,
Әршә, фәршә, күнәшә, сүбһ дәмә анд олсун.
Чох һәгигәт мәнә тәлгин эләйир вичданым,
Йохдур ондан бирини сөйләмәйә имканым.
Данышаркән һәгги кейдән етишән буйругла
Тыханыб сөзләрим ағзымда галыр юмругла.
Доғру сөз сөйләдийим һалдә мәс'ул олурам.
Чарәсиз нәғмә-гәзәл язмаға мәшғул олурам.
Истәрәм гошмағы, лакин йүк ағыр, йол да йохуш,
Нечә учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?

Бу, көһнә чәмиййәтдә зүлм вә тәзйиг алтында әзилән минләрлә габагчыл адамларын фачиәси иди. Сәһһәт Шаиринин дә фачиәси бу иди. О, чәкдийи әзаблардан хилас олмаг үчүн йоллар ахтардығы заман Шеир пәриси онун көмәйинә кәлир. Шаир пәри илә мүкалимәсиндә чәмиййәтдәки һағсызлыглары тәнгид эдиб өз фачиәсини айдынлашдырдыгдан сонра Шеир пәрисилә көйләрә учмағы гәт эдир.

Поэмада романтиканын, хәялын тимсалы кими верилмиш Шеир пәрисинин әксинә оларағ, Шәһәрли сурәти Шаири мүбаризәйә, «илдырымлар сачан» сәнәт адамы олмаға, халга хидмәт этмәйә чағырыр.

Лакин зиддиййәтләр ичиндә галан Шаир нәтичә э'тибарилә нә Шеир пәрисинин, нә дә Шәһәрлинин йолу илә кедир. Пәринин йолу илә она көрә кетмир ки, бу онун гайәсинә, мәгсәдинә зиддир; о, «нәғмә-гәзәл язмаг», көйләрдә учмаг үчүн яранмамышдыр. Шәһәрлинин көстәрдийи йол илә кетмәк исә, Шаирин дедийинә көрә, мүмкүн дейилдир: бунун үчүн шәраит вә имкан йохдур.

Көрүндүйү кими, әсәрдә әсасән сәнәтә вә сәнәткара гиймәт гоймаян мүлкәдар-буржуа чәмиййәти тәнгид олунур. Шаир сурәтилә Сәһһәт мүтләгиййәт үсул-идарәсинин тәзйигинә мәһкум олмуш вә бу сәбәбдән зиддиййәтли, бөһранлы һаллар кечирән язычыларын фачиәсини тәсвир этмәйә чалышмышдыр. Лакин Сәһһәтин бу әсәриндә әсас ери шикайәт, наләвә фәряд тутса да, бурада зүлм вә әсарәтә, сәнәт вә сәнәткары ачынаҹаг һала салан ичтимаи гурулуша гаршы об'ектив бир э'тираз да дуймамаг олмаз. Бу чәһәтдән Сәһһәтин «Шаир вә Шеир пәриси» поэмасына мәшһур рус шаири, ингилабчы-демократ А. Н. Некрасовун «Шаир вә вәтәндаш», XX әсрдә яшамыш көркәмли эрмәни шаири Ованес Туманянын «Шаир вә рүбаб» поэмаларынын чох мүсбәт бир тә'сир көстәрмиш олдуғу нәзәрә чарпыр.

Мүһарибә илләриндә Сәһһәт бир нечә нәср әсәри дә язмышдыр. Мәшһур рус әдиби А. П. Чеховдан игтибас эдәрәк яздығы «Чәррaһлыг» һекайәсиндә мүәллиф, хәстәни мүаличә әвәзинә шикәст эдән натәмиз, мәдәниййәтсиз «чәррaһлар»ы сатира атәшинә тутурду.

☆

1917-чи ил феврал ингилабындан сонра А. Сәһһәт әсасән мәктәб-маариф саһәсиндә чалышмыш вә ичтимаи-сияси мәзмунлу мәгаләләр язмышдыр. О, 1917-чи илдә Сабирин өлүмүнүн алты иллийи мүнасибәтилә Шамахыда тәшкил олунмуш мүсамирәдә көзәл бир мә'рузә эдәрәк, өз севимли досту һаггында язмыш олдуғу үчүнчү ше'ри охумушдур.

1918-чи илин язында аиләси илә бирликдә Кәнчәйә (Кировабад) көчән Сәһһәт орада хәстәләнәрәк вәфат этмишдир. «Вәтән» вә «милләт» дейә бағыран хаин мүсават гулдурлары, бүтүн һәятыны халгын тәрәгги вә инкишафына һәср эдән сәнәткар илә нәинки марагланмады, һәтта онун өлүмүнү кичик бир гейд шәклиндә белә э'лан этмәди. Ялныз шаирин досту Мәһәммәд Һади тә'сирли бир мәгалә язараг, Сәһһәтин өлүмүнүн Азәрбайчан мәдәниййәти вә әдәбияты үчүн бөйүк бир итки олдуғуну көстәрмишдир.

Кәләчәйә даима инамла, үмидлә бахан Сәһһәт кеч-тез азад бир аләмин гурулачағына, «дүнядан кин вә әдавәт», «зүлм вә истибдадын йох олуб» вәтәнин «элм илә зияланараг, пәришан үрәкләрин күл кими ачылачағына» әмин иди. О, әсәрләриндән бириндә үзүнү вәтәндашларына тутараг: Эй гәми-мөһнәтә кирифтар олан гардашларым, йолдашларым!— дейирди,—дүнянын гәрары белә галмаячагдыр. Бир күн кәләчәк ки, зүлм вә чәһаләт, төкүлән күнаһсыз ганлар рәф' олачаг, ер үзү чәннәтә дөнәчәкдир, нә көз яшы, нә дә әсарәт галачагдыр. Истигбал бизимдир!

А. Сәһһәт кәләчәк хошбахт нәсилләрә мүрачиәт эдәрәк, вәтәнин азад күнләрә чыхдығы заман ону да хатырламаларыны арзу эдирди:

Вәгта ки, кечәр бу лейли-зүлмәт,
Ишраг эдәр әхтәри-һәгигәт,
Элм илә зияланар бу милләт,
Галхар бу тәәссүбү-чәһаләт...
Аләм һамы эшг олар, мәһәббәт,
Эй дәрк эдән ол көзәл зәманы,
Гыллам сәнә бир белә вәсиййәт:
Яд эт мәни, гаибанә яд эт.

1920-чи ил апрел айынын 28-дә Азәрбайчан зәһмәткешләри бөйүк рус халгынын гардашлыг көмәйи, Ленин—Сталин партиясынын рәһбәрлийилә мәнфур мүсават һакимиййәтини, мүлкәдар-буржуа ағалығыны девирәрәк, азад совет дөвләти яратды. Өз кечмиш мәдәни ирсинә бөйүк өһтирам бәсләйән, онун ән яхшы варисләри олан совет халгы Сәһһәтин дә өз гиймәтини верди: онун әсәрләри совет һакимиййәти илләриндә дәфәләрлә нәшр эдилмиш, охучуларын мәһәббәтини газанмышдыр. Шаирин хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн Бакыда онун адына китабхана ачылмышдыр.

Азәрбайчан халгы көзәл мәзмунлу шеирләри, рус вә Авропа ше'риндән этдийи тәрчүмәләрилә Азәрбайчан мәдәниййәтинин тәрәггисинә чалышан шаир Аббас Сәһһәтин хатирәсини чох әзиз тутур.

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайҹан Республика
Китабханасы
Инв. № 40228

Редактору: Әзиз Мир Әһмәдов

Чапа имзаланмыш 16-X-1948-чи ил. Чап листи 1,5. Нәшрийят листи 1,6. 1 чап листиндәки мәтбәә һуруфатынын мигдары 43.776. ФГ 13332. Сифариш № 2038. Тираж 10.000

„Бирләшмиш нәшрийят" мәтбәәси. Бакы, Сталин проспекти, 137

Azf-23123

Общество по распространению политических
и научных знаний Азербайджанской ССР

Т. КАМАЛ

Аббас Саххат

(на азербайджанском языке)

Баку—1948